

[...]

Moja knjiga je još pre objavljivanja postala centar polemike i predmet jedne organizovane kampanje. Sasvim je prirodno što je ta kampanja, vođena svim dobro poznatim sredstvima stvaranja lažne predstave i manipulisanja javnošću, privukla mnogo više pažnje od same polemike, tako da je površna buka kampanje na neki način potisnula i ugušila polemiku. To je postalo sasvim jasno kada je čudnovata mešavina jedne i druge, iskazana skoro identičnim rečima – kao da su tekstovi u kojima se napada knjiga (a još češće njen autor) izlazili "iz mašine za kopiranje" (Meri MekKarti) – preneti iz Amerike u Englesku, a zatim u Evropu, gde knjiga još nije bila ni objavljena. To je bilo moguće zato što se galama usredsredila na "predstavu" o knjizi koja nikad nije bila napisana i na teme koje ne samo što nisam pomenula, nego mi nisu ni pale na pamet.

Debata – ako se uopšte o tome radilo – ipak nije bila nezanimjiva. Manipulisanje javnim mnjenjem, u onoj meri u kojoj je inspirisano precizno definisanim interesima, ima ograničene domete. Njegov efekat, međutim, ako slučajno dodirne neki autentičan problem, više ne podleže kontroli i lako može da izazove nepredviđene i nenameravane posledice. Tako se ispostavilo da vreme Hitlerovog režima i njegovih džinovskih zločina koji nemaju presedana predstavlja "nesavladanu prošlost" ne samo za nemački narod ili za Jevreje celog sveta, već i za ostatak sveta koji nije zaboravio tu ogromnu katastrofu u srcu Evrope i koji s njom takođe nije uspeo da se izbori. Štaviše – i to je bilo još manje očekivano – opšta moralna pitanja sa svim svojim pojedinostima i modernom kompleksnošću, pitanja za koja nikad nisam pretpostavila da će danas opsedati um i tako teško pritiskati ljudske duše, iz-

nenada su izbila u sam vrh interesovanja javnosti.

Polemika je započela skretanjem pažnje na ponašanje jevrejskog naroda tokom godina "konačnog rešenja", i time se nadovezala na pitanje koje je prvi put izrekao izraelski tužilac, pitanje da li su Jevreji mogli i da li je trebalo da se brane. To pitanje sam odbacila kao glupo i surovo, pošto ono svedoči o fatalnom nepoznavanju uslova tog vremena. Sada se o njemu raspravljalo do iznemoglosti, uz izvođenje najneverovatnijih zaključaka. Dobro poznati istorijsko-sociološki konstrukt o "geto-mentalitetu" (koji je u Izraelu već zauzeo mesto u istorijskim udžbenicima, dok ga u Americi uglavnom zastupa psiholog Bruno Betelhajm – uprkos žestokim protestima zvaničnog američkog jevrejstva) – neprekidno se povlači kao objašnjenje ponašanja koje uopšte nije bilo ograničeno na jevrejski narod i koje se stoga ne može objasniti specifično jevrejskim faktorima. Iznet je ogroman broj pretpostavki sve dok neko kome se čitava rasprava očigledno učinila dosadnom nije došao na briljantnu ideju da u pomoć pozove Frojdove teorije i čitavom jevrejskom narodu pripiše "želju za smrću" – naravno podsvesnu. To je bio neočekivani zaključak koji su neki kritičari odabrali da izvu-ku iz "predstave" knjige, stvorene od strane nekih interesnih grupa, knjige u kojoj sam ja navodno iznela tvrdnju da su Jevreji sami sebe poubijali. A zašto sam ja izrekla tako monstruozno neverovatnu laž? Naravno, zbog "samomržnje".

Pošto je uloga jevrejskih saveta (*Judenrat*) bila pomenuta na suđenju, i pošto sam o njoj izveštavala i komentarisala je, bilo je neizbežno da i ona postane predmet rasprave. Po mom mišljenju to je ozbiljno pitanje, ali rasprava je vrlo malo doprinela njegovom razjašnjavanju. Kao što se može videti iz nedavnog suđenja u Izraelu, na kom je izvesni Hirš Birnblat,

nekadašnji šef jevrejske policije u jednom poljskom gradu a sada dirigent Izraelske opere, prvo na okružnom sudu bio osuđen na pet godina zatvora, da bi ga Vrhovni sud u Jerusalimu potom oslobodio jednoglasnom odlukom koja je indirektno oslobodila krivice jevrejske savete uopšte, jevrejski establišment je povodom ovog pitanja žestoko podeljen. U debati, međutim, najglatiji učesnici bili su oni koji su jevrejski narod poistovećivali s njegovim vođstvom – potpuno suprotno jasnoj distinkciji sadržanoj u skoro svim iskazima preživelih, a koja je sažeto izražena u rečima jednog logoraša iz Terezijenhštata: "Jevrejski narod se u celini ponašao veličanstveno. Zatajilo je samo njegovo vođstvo" – ili oni koji su pravdali jevrejske funkcionere navodeći sve one hvalevredne poslove koje su ovi obavili pre rata, a posebno pre ere "konačnog rešenja", kao da nije bilo nikakve razlike između pomaganja Jevrejima da emigriraju i pomaganja nacistima da ih deportuju.

Dok su ta pitanja zaista imala neke veze s ovom knjigom, iako su bila naduvana van svih proporcija, bilo je i nekih koja s njom nisu imala baš nikakve veze. Vođena je, na primer, zapenušana diskusija o nemačkom pokretu otpora od nastanka Hitlerovog režima nadalje, o čemu ja, prirodno, nisam govorila, pošto se pitanje Ajhmanove savesti i pitanje situacije u kojoj se on nalazio odnosi samo na period rata i "konačnog rešenja". Ali, bilo je i nekih još fantastičnijih primera. Popriličan broj ljudi je počeo da raspravlja o tome nisu li možda žrtve proganjanja uvek "ružnije" od svojih ubica; ili, ima li iko ko nije bio prisutan pravo da "donosi sud" o prošlosti; ili, da li se u središtu suđenja nalazi optuženi ili žrtva. U vezi s poslednjim pitanjem neki su otišli tako daleko da su ustvrdili da ne samo da sam ja pogrešila u tome što me je zanimalo kakva je vrsta ličnosti bio Ajhman, već da njemu uopšte nije trebalo dozvoliti da govori – tj. da je suđenje najverovatnije trebalo sprovesti bez ikakve odbrane.

Kao što se često dešava u raspravama koje se vode uz snažne emocije, prizemni interesi izvesnih grupa, čije se uzbuđenje u potpunosti vezuje za činjenične probleme i koje stoga pokušavaju da iskrive činjenice, postaju brzo i neraskidivo pomešani s nesputanim inspiracijama intelektualaca koji, sasvim suprotno, uopšte nisu zainteresovani za činjenice već ih tretiraju samo kao odskočnu dasku "ideja". Ali, čak

i u tim lažnim bitkama često se mogla otkriti neka ozbiljnost, neki stepen autentične zabrinutosti, i to čak i u prilozima ljudima koji su se hvalisali da knjigu nisu pročitali i obećavali da je nikad neće ni pročitati.

U poređenju s tim raspravama koje su lutale u mnogim pravcima, sama knjiga se bavi tužno ograničenom temom. Izveštaj sa procesa može da govori samo o stvarima koje su raspravljane tokom suđenja, ili o kojima je, u interesu pravde, trebalo da se raspravlja. Ako je opšta situacija zemlje u kojoj se suđenje odvija iz nekog razloga važna za tok procesa, i to se mora uzeti u obzir. Prema tome, ova knjiga se ne bavi istorijom najveće katastrofe koja je ikad pogodila jevrejski narod, ona nije ni prikaz totalitarizma ni istorija nemačkog naroda u periodu Trećeg Rajha. Najzad, ali ne i najmanje važno, ona nije ni teoretska rasprava o prirodi zla. U žizi svakog suđenja nalazi se ličnost optuženog, čovek od krvi i mesa i njegova pojedinačna istorija, jedan uvek jedinstven zbir odlika, mana, postupaka i okolnosti. Sve što izlazi izvan toga, kao što je istorija Jevreja u dijaspori, istorija antisemitizma, ponašanje nemačkog i drugih naroda, ideologije onog vremena i upravni aparat Trećeg Rajha, utiču na proces samo utoliko što tvore pozadinu i objašnjavaju uslove u kojima je optuženi počinio svoja dela. Sve one stvari s kojima optuženi nije bio u kontaktu, ili koje na njega nisu uticale, moraju se isključiti iz sudskog procesa, pa samim tim i iz izveštaja o njemu.

Moguće je tvrditi da su sva opšta pitanja koja i nehotice postavljamo čim počnemo da govorimo o ovoj temi – zašto baš Nemci?, zašto baš Jevreji?, kakva je priroda totalitarne vlasti? – daleko važnija od pitanja o vrsti zločina za koji se sudi nekom čoveku i prirodi optuženog kome se mora izreći kazna, daleko važnija i od pitanja o tome koliko je naš današnji sistem pravde sposoban da se bavi ovom posebnom vrstom zločina i zločinca s kojima je od kraja II svetskog rata često morao da se suočava. Može se smatrati da problem više nije pojedinačno ljudsko biće, jedan izdvojeni pojedinac na optuženičkoj klupi, već nemački narod uopšte, ili antisemitizam u svim svojim formama, ili celokupna moderna istorija, ili čovekova priroda i priroda izvornog greha – tako da na kraju, pored optuženog, na optuženičkoj klupi nevidljiva sedi čitava ljudska rasa. O svemu tome se često raspravljalo, a posebno su

to činili oni koji se neće smiriti sve dok ne pronađu "Ajhmana u svakom od nas". Ako se optuženi uzima kao simbol, a suđenje kao izgovor za raspravu o problemima koji su prividno zanimljivi od krivice ili nevinosti jedne osobe, onda doslednost zahteva da se priklonimo tvrdnji koju su izneli Ajhman i njegov branilac: da je on izveden pred lice pravde zato što se tražio žrtveni jarcac, ne samo za Saveznu Republiku Nemačku, već i za događaje u celini i za ono što ih je dovelo do njih, tj. za antisemitizam i totalitarnu vlast, kao i za ljudsku rasu i izvorni greh.

Jedva da je potrebno da kažem da u Jerusolim nikad ne bih otišla da sam delila takve poglede. Smatrala sam i smatram da je ovo suđenje trebalo da se održi u interesu pravde i ničeg više. Takođe mislim da su sudije bile sasvim u pravu kad su u presudi naglasile da je "država Izrael uspostavljena i priznata kao država Jevreja", i da stoga ima jurisdikciju nad zločinima počinjenim nad jevrejskim narodom. A u svetlu tekuće konfuzije u pravnim krugovima o smislu i korisnosti kazne, bilo mi je drago što je u presudi citiran Grocijus, koji je, citirajući jednog starijeg autora, objasnio da je kazna nužna "da bi se zaštitila čast ili autoritet onoga koji je povređen prestupom, jer bi izostanak kazne bio uzrok njegovog poniženja".

Naravno, nema nikakve sumnje da optuženi i priroda njegovih dela, kao i samo suđenje, podstiču pitanja opšte prirode koja daleko prevazilaze ona razmatrana u Jerusolimu. Neka od njih sam pokušala da razmotrim u Epilogu koji više nije prosto izveštavanje. Ne bih bila iz-

nenadena ako ljudi zaključe da je moja analiza neadekvatna, i pozdravila bih raspravu o generalnom značenju čitavog korpusa činjenica, koja bi bila tim smislenija ukoliko bi se neposredno odnosila na konkretne događaje. Takođe mogu da zamislim da je podnaslov knjige mogao da izazove autentičnu polemiku. Jer, kad govorim o banalnosti zla, to činim na strogo činjeničnom nivou i ukazujem na fenomen s kojim smo se na suđenju našli licem u lice. Ajhman nije ni Jago ni Magbet, i ni na kraj pameti mu nije bilo da poput Ričarda III odluči "da će biti nitkov". Izuzimajući vanrednu marljivost uloženu u sopstveno napredovanje, on nije imao nikakvih motiva. Ta marljivost sama po sebi nije zločinačka; on svakako ne bi ubio svog pretpostavljenog da bi nasledio njegov položaj. Kolokvijalno rečeno, on **prosto nikad nije shvatio šta radi**. Upravo mu je taj nedostatak mašte omogućio da mesecima sedi pred jednim nemačkim Jevrejinom koji je vodio policijsku istragu, da pred njim razgoliti svoju dušu i da stalno objašnjava kako to da je stekao samo čin potpukovnika SS-a i da to što nije unapređen nije njegova greška. U načelu, on je sasvim dobro znao o čemu se radi i u svom poslednjem obraćanju sudu govorio je o "reviziji vrednosti koje je propisala [nacistička] vlast". On nije bio glup. Obična plitkournost — nešto što ni u kom slučaju nije identično s glupošću — predisponirala ga je da postane jedan od najvećih zločinaca tog perioda. A ako je to "banalno", pa čak i smešno, ako ni uz najbolju volju iz Ajhmana ne može da se izvuče neka đavolska ili demonska suština, to još uvek ne znači da se radi o

nečem uobičajenom. Sigurno nema ničeg običnog u tome da čovek sučeljen sa smrću, štaviše, dok stoji pod vešalima, nije sposoban da se seti ničeg do onoga što je čitavog života slušao na sahranama, i da te "uzvišene reči" mogu u potpunosti da zamagle realnost njegove sopstvene smrti. A da takva udaljenost od realnosti i takva nerazboritost mogu izazvati veće pustošenje nego svi zli nagoni koji su, možda, prirođeni čoveku — to je, zapravo, bila lekcija koja se mogla naučiti u Jerusolimu. Ali, bila je to lekcija, a ne razjašnjenje tog fenomena ili teorija o njemu.

Prividno komplikovanije, a u stvarnosti daleko jednostavnije od istraživanja čudne međuzavisnosti plitkournosti i zla, jeste pitanje o kojoj se vrsti zločina ovde zapravo radi — zločina, štaviše, koji po opštoj saglasnosti nema predsedana. Jer, iako donekle primenljiv, pojam genocida, eksplicitno uveden da bi pokrio dotad nepoznat zločin, nije i potpuno adekvatan, s prostog razloga što za masakr čitavog naroda postoje predsedani. Oni su bili uobičajeni u antičko doba, a stoleća kolonizacije i imperijalizma pružaju obilje primera manje-više uspešnih pokušaja te vrste. Čini se da izraz "administrativni masakri" više odgovara toj svrsi. On se pojavio u vezi s britanskim imperijalizmom. Englezi su namerno odbacili takve procedure kao sredstvo održavanja vlasti u Indiji. Izraz je pogodan zato što razbija iluziju da takva monstruoza dela mogu biti počinjena samo nad stranim narodima ili drugim rasama. Dobro je poznata činjenica da je Hitler masovna ubistva započeo s "eutanazijom neizlečivih bolesnika", a da je svoj pro-

gram istrebljivanja nameravao da okonča likvidiranjem "genetski oštećenih" Nemaca (srčani i plućni bolesnici). Ali, bez obzira na sve to, očigledno je da ta vrsta ubijanja može biti usmerena na bilo koju datu grupu, tj. da princip selekcije zavisi od potpuno slučajnih faktora. Lako se može zamisliti da će u nekoj automatizovanoj ekonomiji u ne tako dalekoj budućnosti ljudi možda doći u iskušenje da istrebe sve one čiji je kvocijent inteligencije niži od određenog nivoa.

To pitanje je u Jerusalimu neadekvatno raspravljeno zato što ga je doista teško pravno obuhvatiti. Čuli smo izjave odbrane da je Ajhman u krajnjoj liniji bio samo "sitan zupčanik" u mašineriji "konačnog rešenja", ali i izjave optužbe, koja je smatrala da je u njemu pronašla stvarni motor. Nijednoj od tih teorija nisam pridala važnost veću od one koju im je pridao sud, pošto je čitava teorija o zupčanicima pravno besmislena. Stoga je potpuno nevažno koja se veličina pripisuje "zupčaniku" po imenu Ajhman. U svojoj presudi sud je prirodno zaključio da je takav zločin mogla da sprovede samo gigantska birokratija koristeći resurse vlasti. Ali, sve dok je to zločin – a to je, naravno, premisa suđenja – svi zupčanci te mašinerije, ma koliko bili nevažni, na sudu se odmah transformišu u počinioce, dakle u ljudska bića. Ako se optuženi brani time da nije delovao kao čovek već kao običan službenik čije je funkcije mogao da obavi i bilo ko drugi, to je isto kao kad bi neki kriminalac ukazao na statistiku zločina – koja kaže da se dnevno toliko i toliko zločina dogodi na tom i tom mestu – i izjavio da je učinio samo ono što se statistički očekuje, da je puka slučajnost što se radi o njemu a ne o nekom drugom, pošto je na kraju krajeva neko to morao da uradi.

Naravno, za političke i društvene nauke važno je što je suština totalitarnih režima, a možda i priroda svake birokratije, da od ljudi u administrativnoj mašineriji napravi izvršioce i puke zupčanike, i time ih dehumanizuje. Moglo bi se naširoko i korisno raspravljati o vladavini Nikoga, jer politička forma poznata kao birokratija to uistinu i jeste. Ali, moramo jasno razumeti da se u sprovođenju pravde ti faktori mogu razmatrati samo kao spoljašnje okolnosti – baš kao što se u slučaju krađe u obzir uzima ekonomska situacija lopova, ali se time krađa ne opravdava, a još manje ostavlja nekažnjenom. Istina, savremena psihologija i sociologija, da i ne govorimo o savremenoj birokratiji, prilično su nas navikle na

to da odgovornost počinioaca nekog dela objašnjavamo ovom ili onom vrstom determinizma. Sporno je da li su takva prividno dublja objašnjenja ljudskih postupaka ispravna ili pogrešna. Ali, nije sporno da na osnovu njih nikakva sudska procedura ne bi bila moguća, a da je sprovođenje pravde, mereno takvim teorijama, krajnje nemoderna, da ne kažem demodirana institucija. Kada je Hitler rekao da će u Nemačkoj osvanuti dan kad će se smatrati "sramotom" biti pravnik, govorio je u potpunom skladu sa svojim snom o savršenoj birokratiji.

Koliko ja mogu da vidim, u tretiranju ovog kompleksa pitanja pravosuđu na raspolaganju stoje samo dve kategorije, i obe su, po mom mišljenju, neadekvatne. To su koncepti "državnih dela" i postupaka izvršenih "po naređenju starešina". Ovo su, u svakom slučaju, jedine kategorije u okviru kojih se ovakvi problemi mogu raspraviti na ovakvoj vrsti suđenja, obično na zahtev odbrane. Teorija državnih dela zasniva se na argumentu da jedna suverena država ne može suditi drugoj, *par in parem non habet jurisdictionem*. Praktično govoreći, taj argument je bio poništen još u Nirnbergu. Za njegovu primenu nije bilo šanse od samog početka, jer da je bio prihvaćen, čak ni Hitler, jedini koji je bio zaista odgovoran u potpunom smislu, ne bi mogao biti pozvan na odgovornost – a to bi ugrozilo i najelementarniji osećaj za pravdu. Međutim, argument koji je neprihvatljiv na praktičnom planu nije nužno oboren i na teoretskom. Uobičajeni izgovori – da je Nemačkom za vreme Trećeg Rajha vladala banda kriminalaca kojoj se suverenitet i ravnopravnost i ne mogu pripisati – jedva da su mogli da se koriste. Jer, s jedne strane, svi znaju da je analogija s bandom kriminalaca primenljiva u tako ograničenom obimu da se, zapravo, uopšte i ne može primeniti, a da su, s druge, ti zločini bili neosporno počinjeni u okviru jednog "pravnog" poretka. Doista, to je bila njihova najuočljivija karakteristika.

Možda će ovo pitanje postati nešto jasnije ako shvatimo da iza koncepta državnih dela stoji teorija o *raison d'état*. Prema toj teoriji, postupci državne vlasti koja je odgovorna za život zemlje, samim tim i za zakone koji u njoj postoje, ne podležu istim pravilima kojima podležu postupci građana te zemlje. Baš kao što su za vladavinu zakona, smišljenu da eliminiše nasilje i rat svih protiv svih, uvek potrebni instrumenti

nasilja da bi se obezbedilo njeno postojanje, tako i vlast može biti primorana da izvrši dela koja se, generalno govoreći, smatraju zločinima, kako bi obezbedila sopstveni opstanak i opstanak prava. Ovo je često temelj kojim se opravdavaju ratovi, ali kriminalni postupci države ne događaju se samo na polju međunarodnih odnosa, a istorija civilizovanih nacija zna za mnoge takve primere – od Napoleonovog atentata na vojvodu od Angijena, do ubistva socijalističkog vođe Mateotija, za koje je verovatno odgovoran sam Musolini.

Raison d'état se – s pravom ili ne, u zavisnosti od slučaja – poziva na **nužnost**, a državni zločini počinjeni u njegovo ime (zločini koji su kažnjivi u okviru vladajućeg pravnog sistema zemlje u kojoj se događaju) smatraju se specijalnim merama, ustupcima koje nameće neumitnost **Realpolitik** da bi se očuvala vlast i time obezbedio kontinuitet postojećeg pravnog poretka u celini. U normalnom političkom i pravnom sistemu takvi zločini predstavljaju izuzetak od pravila i ne podležu pravnoj osudi (oni su, kako to kaže nemačka pravna teorija, **serichtsfrei**), zato što je samo postojanje države dovedeno u pitanje, i nijedan spoljnji politički entitet nema pravo da jednoj državi porekne njeno postojanje ili da joj propiše kako će ga sačuvati. Međutim – kao što smo mogli da naučimo iz istorije odnosa Trećeg Rajha prema Jevrejima – u državi koja je utemeljena na kriminalnim principima, situacija je obrnuta. Tada jedan nekriminalni akt (kakav je, na primer, Himlerovo naređenje s kraja leta 1944. da se prekine s deportacijama Jevreja) postaje ustupak nužnosti koju nameće realnost, u ovom slučaju približavanje poraza. Tu se postavlja sledeće pitanje: kakva je priroda suvereniteta jedne takve države? Zar ona nije pogazila ravnopravnost (**par in parem non habet jurisdictionem**) koju joj garantuje međunarodno pravo? Zar "**par in parem**" nije ništa drugo do bezvredan ukras suvereniteta? Zar se time takođe ne implicira i suštinska jednakost ili sličnost? Možemo li isto načelo primeniti na državni aparat u kom su zločin i nasilje izuzeci i marginalne pojave, i na politički poredak u kojem je zločin ozakonjeno pravilo?

Koliko su zaista pravni pojmovi neadekvatni za bavljenje zločinima koji su bili predmet svih ovih suđenja možda je još uočljivije kod postupaka izvršenih po naređenju pretpostavljenih. Jerusalimski sud je na argumente odbrane odgovorio obilnim citatima iz krivičnih i vojnih zakonika civilizovanih zemalja, posebno Nemačke, jer odgovarajući članovi tih zakona pod Hitlerom uopšte nisu bili ukinuti. U jednom su svi podudarni: očigledno zločinačka naređenja ne smeju se izvršavati. Sud se čak pozvao na jedan slučaj koji se dogodio pre nekoliko godina u Izraelu: na sud su izvedeni vojnici koji su masakrirali meštane jednog pograničnog arapskog sela neposredno pred početak rata na Sinaju. Meštani su bili zatečeni van svojih kuća u vreme policijskog časa, za koji, kako se ispostavilo, nisu znali. Nažalost, ako se bliže razmotri, ovo poređenje je manjakvo po dva osnova. Pre svega, ponovo moramo uzeti u obzir da je odnos izuzetka i pravila, koji je od primarne važnosti za utvrđivanje zločinačkog karaktera nekog naređenja izvršenog od strane potčinjenog, u slučaju Ajhmanovih postupaka obrnut. Tako bi, na osnovu tog argumenta, zapravo moglo da se brani Ajhmanovo oglašavanje o neka Himlerova naređenja, ili njegovo oklevanje u izvršavanju: to su bili očigledni izuzeci od vladajućeg pravila. Presuda ih je proglasila posebno inkriminišućim, što je potpuno razumljivo ali ne i sasvim dosledno. To se da lako videti iz odgovarajućih nalaza izraelskog vojnog suda koje su sudije citirale. Oni glase: naređenje koje se ne sme izvršiti mora biti "očigledno nezakonito"; nezakoni-

tost "mora da se vije kao crna zastava iznad [takvog naređenja], kao znak upozorenja na kom piše "Zabranjeno". Drugim rečima, da bi ga vojnik prepoznao kao "očigledno nezakonito", naređenje svojom neuobičajenošću mora kršiti kanone pravnog sistema na koje je vojnik naviknut. U tome se izraelsko pravo u potpunosti podudara s pravima drugih zemalja. Kod formulisanja tih članova zakonodavac je bez sumnje mislio na slučajeve u kojima neki oficir koji iznenada poludi izdaje komandu svom potčinjenom da, na primer, ubije drugog oficira. Na svakom normalnom suđenju za neki takav slučaj odmah bi bilo jasno da se od vojnika nije tražilo da konsultuje glas savesti ili "osećanje zakonitosti koje leži u dubini svačije savesti, čak i onih koji ne poznaju zakone ... pod uslovom da oko nije slepo, a srce okamenjeno i iskvareno". Od vojnika se zapravo očekuje da bude sposoban da razlikuje pravilo od uočljivog izuzetka od pravila. U svakom slučaju, nemački vojni zakon izričito kaže da savest nije dovoljna. Paragraf 48 glasi: "Kažnjivost nekog postupka ili propusta ne poništava se na osnovu toga što je pojedinac procenjivao svoje ponašanje prema savesti ili propisima svoje vere." Upadljivo je da se u argumentaciji izraelskog suda koncept osećanja pravde, utemeljen u svakom čoveku, predstavlja kao jedina zamena za poznavanje zakona. Njena uverljivost zasniva se na pretpostavci da zakon izražava samo ono što svakom čoveku njegova savest ionako nalaže.

Ako taj način razmišljanja smisleno primenimo na Ajhmanov slučaj, onda moramo da zaključimo da je on do kraja postupao unutar granica one vrste prosuđivanja koja se od nje tražila: delovao je u skladu s pravilima i razmišljao da li je izdato mu naređenje "očigledno" legalno, odnosno u skladu s pravilima. Nije morao da se oslanja na svoju "savest", pošto nije spadao među one koji nisu poznavali zakone svoje zemlje. Slučaj je bio upravo obrnut.

Drugi razlog zbog kog se argumentacija zasnovana na poređenju pokazala manjkavom tiče se sudske prakse da se pozivanje na "naređenja starešina" prihvati kao važna olakšavajuća okolnost, i ta praksa je u presudi eksplicitno pomenuta. U presudi se pomenuti slučaj masakra arapskih meštana iz Kfar Kasema navodi kao dokaz da izraelsko sudstvo optuženog ne oslobađa odgovornosti zbog toga što je primio "naređenje od pretpostavljenog". Tačno je da su izraelski vojnici bi-

li optuženi za ubistvo, ali argument "naređenja pretpostavljenog" pokazao se kao toliko važna olakšavajuća okolnost da su oni bili osuđeni na relativno kratke zatvorske kazne. No, treba reći da je ovaj događaj predstavljao jedan izolovan čin, a ne – kao u Ajhmanovom slučaju – aktivnost koja je trajala godinama, aktivnost u kojoj su se zločini nizali jedan za drugim. Ipak, ne može se poreći da je on uvek postupao po "naređenjima pretpostavljenih"; da su na njega bile primenjene odredbe redovnog izraelskog zakona, bilo bi zaista teško izreći mu najtežu kaznu. Suština stvari jeste da izraelsko pravo, u teoriji i praksi, kao i jurisdikcije drugih zemalja, mora da prizna da činjenica "naređenja pretpostavljenih", čak i kad je njihova nezakonitost "očigledna", može ozbiljno poremetiti normalno funkcionisanje ljudske savesti.

Ovo je samo jedan od mnogih primera koji pokazuju da su vladajući pravni sistem i postojeći pravni pojmovi neadekvatni za razmatranje činjenica administrativnih pokolja koje organizuje državni aparat. Ako se u to udubimo, neće nam biti teško da zapazimo da su sudije na svim tim procesima presude donosile isključivo na osnovu monstruoznosti tih dela. Drugim rečima, presuđivali su, da tako kažemo, slobodno, i nisu se oslanjali na standarde i pravne presedane kojima su manje-više ubedljivo pokušavali da opravdaju svoje odluke. To je postalo očigledno još u Nirnbergu gde su sudije, s jedne strane, "zločin protiv mira" proglasile najtežim od svih zločina kojima su morali da se bave, dok su, s druge, na smrt osudile samo one optužene koji su učestvovali u novom zločinu administrativnog masakra – navodno lakšeg prekršaja od zavere protiv mira. Bilo bi doista primamljivo pozabaviti se tim i sličnim nedoslednostima u oblasti kao što je pravo, koja je toliko opsednuta doslednošću. Naravno, to je ovde nemoguće učiniti.

I dalje, međutim, ostaje jedan temeljni problem koji je bio implicitno prisutan na svim posleratnim suđenjima, problem koji ovde mora da se pomene zato što se dotiče jednog od centralnih moralnih pitanja svih vremena, naime prirode i funkcionisanja ljudskog prosuđivanja. Na pomenutim suđenjima optuženima koji su počinili "legalne" zločine, insistirali smo na tome da ljudi moraju biti sposobni da razluče is-

pravno od pogrešnog, iako je jedino čime su mogli da se rukovode bio njihov sopstveni sud koji je, štaviše, ponekad bio u potpunoj suprotnosti s onim što su morali da smatraju jednodušnim stavom svih drugih oko sebe. To pitanje postaje još ozbiljnije zbog toga što znamo da se malobrojna grupa ljudi koji su bili dovoljno "arogantni" da veruju samo sopstvenom sudu, uopšte nije podudarala sa grupom onih koji su nastavili da poštuju stare vrednosti ili da se rukovode svojim verskim uverenjima. Pošto je čitavo ugledno društvo na ovaj ili onaj način podleglo Hitleru, moralne maksime koje određuju društveno ponašanje i verske zapovesti – "Ne ubij!" – koje usmeravaju savest, praktično su nestale. Oni malobrojni koji su i dalje bili sposobni da razluče ispravno od pogrešnog rukovodili su se samo sopstvenim sudovima, i to su činili na svoju ruku. Nije bilo nikakvih pravila kojih bi mogli da se drže, pravila pod koja bi mogli da podvedu pojedinačne slučajeve s kojima su se suočavali. Svaki su morali da procene onda kad bi se pojavio, zato što nisu postojala pravila za slučajeve kakvih dotad nije bilo.

Koliko ljude našeg vremena muči pitanje prosuđivanja (ili, kao što se često kaže, koliko ih muče ljudi koji se usuđuju da "prosuđuju") postalo je jasno u polemici oko ove knjige, kao i u vrlo sličnoj polemici oko Hohhutovog *Namesnika*. Ono što je izbilo na svetlo dana nije bio ni nihilizam ni cinizam, kao što je moglo da se očekuje, već zaista neverovatna konfuzija o elementarnim pitanjima morala – kao da je instinkt vezan za tu problematiku bio istinski poslednja stvar koja se u naše vreme može uzeti zdravo za gotovo. Mnogi čudni tonovi koji su se čuli tokom tih rasprava čine se posebno ilustrativnim. Tako su neke učene američke glave iskazale navino uverenje da su iskušenje i prinuda zapravo ista stvar, da se ni od koga ne može tražiti da se odupre iskušenju. (Ako vam neko prisloni pištolj na srce i naredi da ubijete svog najboljeg prijatelja, onda prosto *morate* da ga ubijete. Ili, kako su tvrdili neki – u vezi sa skandalom od pre nekoliko godina na nekom kviz-programu na kom je jedan univerzitetski profesor varao publiku – kad je toliki novac u pitanju, ko

stvarno može da odoli?) Argument da ne možemo da sudimo ako nismo bili prisutni i lično uključeni čini se da je uverljiv za sve i svugde, iako je, kad bi to bilo tačno, očigledno da tada ni izricanje pravde ni pisanje istorije nikad ne bi bili mogući. Kao kontrast toj konfuziji, prigovor o nadmenosti koji se upućuje onima koji ipak donose svoj sud prastar je, ali to ga ne čini ništa vrednijim. Svi nemački Jevreji jednodušno su osudili sinhronizovani talas koji je preplavio nemački narod 1933. i preko noći Jevreje pretvorio u parije. Da li je moguće da se niko od njih nije zapitao koliko bi pripadnika njegove sopstvene grupe uradilo to isto samo da im je bilo dopušteno? Ali, to ne znači da je zbog toga njihova osuda danas išta manje tačna.

Pomisao da biste pod istim okolnostima i sami počinili zločin može podstaći duh opraštanja, ali čini se da kod onih koji se danas pozivaju na hrišćansko milosrđe vlada konfuzija čak i oko tog pitanja. Tako u posleratnoj izjavi *Evangelische Kirche in Deutschland*, protestantske crkve, možemo pročitati sledeće: "Potvrđujemo da smo pred Bogom Milosti i mi krivi za zločine počinjene nad Jevrejima od strane našeg naroda zato što smo čitali i što ništa nismo <1>uradili." </1> Meni se čini da je hrišćanin kriv pred Bogom *Milosti* ako na zlo uzvрати zlom, pa bi tada crkve zgrešile protiv milosrđa da su milioni Jevreja bili pobijeni za kaznu zbog nekog zla koje su počinili. Ali, ako crkve učestvuju, kako i same kažu, u krivici zbog jednog, kratko i jasno rečeno, zločina, tada se i dalje mora smatrati da to ipak spada u delokrug Boga *Pravde*.

Ta jezička omaška, da je tako nazovemo, nije slučajna. Pravda, a ne milosrđe, jeste stvar prosuđivanja, i čini se da sveopšte javno mnjenje nigde nije u srećnijoj saglasnosti do u tome da niko nema pravo da sudi o drugom. Ono što nam javno mnjenje dopušta da prosuđujemo, pa čak i osudimo, jesu trendovi, ili čitave grupe ljudi – što veće to bolje – ukratko, nešto toliko uopšteno da se više ne mogu povući nikakve razlike, niti imenovati pojedinci. Nepotrebno je dodati da je taj tabu dvostruko jači kad se u pitanje dovedu dela ili reči slavni ili uticajni ljudi. Trenutno se to izražava

<1>Citirano iz teksta sveštenika Aurela v. Jüchena u zbirci kritičkih osvrti na Hohhutovu dramu – *Summa Iniuria*, Rowohlt Verlag, p. 195. </1>

bombastičnim tvrdnjama da je insistiranje na detaljima i pominjanje pojedinaca "površno", dok je raspravljanje u opštim crtama, gde su sve mačke sive i gde smo svi podjednako krivi, znak sofisticiranosti. Stoga je optužbi koju je Hohut podigao protiv samo jednog pape – pojedinca, čoveka čije je ime lako identifikovati – odmah parirano osudom celokupnog hrišćanstva. Optužba protiv hrišćanstva uopšte, s njegovih dve hiljade godina istorije, ne može biti dokazana, a ako bi i bila dokazana, to bi bilo užasno. Ali, izgleda da za to niko ne mari sve dok nijedan **pojedinaac** nije umešan, pa se može mirno otići i korak dalje i reći: "Nesumnjivo je da postoji razlog za teške optužbe, ali na optuženičkoj klupi je **čovečanstvo** u celini." (Robert Velč u navedenoj *Summa Iniuria*; kurziv moj.)

Još jedno takvo bekstvo iz oblasti utvrdivih činjenica i lične odgovornosti predstavljaju bezbrojne teorije zasnovane na nespecifičnim, apstraktnim, hipotetičkim pretpostavkama – od *Zeitgeista* pa do Edipalnog kompleksa – teorije koje su toliko opšte da objašnjavaju i opravdavaju svaki događaj i svako delo: ne razmatra se nikakva alternativa onome što se stvarno dogodilo i niko nije mogao da postupi drukčije nego što je postupio. Među konstruktima koji prikrivanjem svih detalja "objašnjavaju" sve nalazimo i takve ideje kao što su "mentalitet geta" među evropskim Jevrejima, ili kolektivna odgovornost nemačkog naroda izvedena iz *ad hoc* tumačenja njegove istorije, ili podjednako besmislena tvrdnja o nekoj vrsti kolektivne nevinosti Jevreja. Svim tim klišeima zajedničko je to što prosuđivanje čine suvišnim, a koristiti se njima lišeno je svakog rizika. I mada možemo razumeti uzdržanost onih koji su direktno pogođeni katastrofom – Nemaca i Jevreja – da detaljno istraže ponašanje grupa i pojedinaca za koje se čini da su bili, ili su morali biti, nepokolebani totalitetom moralnog sunovrata – tj. ponašanjem hrišćanskih crkava, jevrejskog vođstva, učesnika antihitlerovske zavere od 20. jula 1944. – ta razumljiva uzdržanost nije dovoljna da objasni očigledno opštu nesklonost ka prosuđivanju na temelju pojedinačne moralne odgovornosti.

Mnogi će se danas složiti da ne postoji kolektivna krivica, kao ni kolektivna nevinost, jer kad bi one postojale, niko nika-

da ne bi bio ni kriv ni nevin. Time se, naravno, ne poriče da postoji **politička** odgovornost koja, međutim, postoji potpuno nezavisno od onoga što je učinio pojedini član neke grupe i koja se stoga ne može prosuđivati na temelju morala niti joj se može suditi na krivičnom sudu. Svaka vlada preuzima političku odgovornost za dela i nedela svoje prethodnice, a svaki narod za dela i nedela prošlosti. Kada je Napoleon, preuzevši vlast u Francuskoj posle Revolucije, rekao: preuzeću odgovornost za sve što je Francuska ikad učinila od Svetog Luja do Komiteta javnog spasa, on je samo nešto naglašenije iskazao jednu od temeljnih činjenica političkog života. Uopšteno govoreći, to ne znači ništa drugo do da je svaka generacija, na osnovu toga što se rađa u istorijskom kontinuumu, opterećena gresima očeva kao što je i blagoslovena delima predaka. Ali, ta vrsta odgovornosti nije ono o čemu ovde govorimo. Ona nije lična, i samo se metaforički može reći da neko **oseća** krivicu za nešto što nije učinio on već njegov otac ili njegov narod. (Moralno govoreći, skoro je isto toliko pogrešno osećati se krivim ako ništa specifično nismo uradili, koliko i osećati se slobodnim od svake krivice ako smo zaista za nešto krivi.) Sasvim je moguće da će se jednog dana izvesnim vrstama političke odgovornosti u odnosu između država suditi na nekom međunarodnom sudu, ali nemoguće je da će takav tribunal biti krivični sud koji će prosuđivati o krivici ili nevinosti pojedinaca. **A** pitanje pojedinačne krivice ili nevinosti, čin odmeravanja pravde i optuženom i žrtvi, to su dve jedine stvari bitne za krivični sud. Suđenje Ajhmanu nije bilo izuzetak, iako se sud suočio sa zločinom koji nije mogao da nađe u pravnim knjigama, i sa zločincem kakvog, bar do Nirnberškog procesa, nije bilo ni na jednom sudu. Ovaj izveštaj ne bavi se ničim drugim do tim u kojoj meri je sud u Jerusalimu uspeo da ispuni zahteve pravde.

preuzeto iz: Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*, Penguin Books, 1992, str. 280-298. – Ova knjiga treba da bude objavljena u izdanju Samizdat Free B92 u toku 2000. godine.